

Qətibə VAQİFQIZI. Qədim uygur abidəsi "Xuastuanift" in dilində saylar və numerativ sözlər // Türk dilləri araşdırmaları. Bakı. 2019. № 1, səh.115-119.

Qətibə VAQİFQIZI

*İmadəddin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Təhsil şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: garibevagifkizi@yahoo.com.*

QƏDİM UYĞUR ABİDƏSİ "XUASTUANIFT" IN DİLİNDƏ SAYLAR VƏ NUMERATİV SÖZLƏR

Saylar semantik məna baxımından bu və ya digər bir əşyanın kəmiyyətini, miqdarını, sırasını bildirir. Türk say sisteminin təşəkkülünü insan təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqələndirən özbək türkoloqu Q.Sodiqov insanın sayarkən barmaqlarının vəziyyətinə uyğun olaraq sayları mənalandırdığını, adlandırdığını qeyd edir: "ona qədər sayların meydana gəlməsi, onların lüğəvi mənası insanın barmaqlarını adlandırması və onların durumu ilə bağlıdır. Məsələn, bir sayı baş barmaq, üç sayı qolun ən uc nöqtəsində yerləşməsi ilə əlaqələndir. Bu sözlər türk qövmünün, türk topluluqlarının ilkin, ibtidai təfəkkürünün məhsulu kimi qədim dövrlərdən bizə miras qalmışdır"¹.

Türk say sisteminin rəngarəngliyini, müəyyən mərhələlərlə inkişaf edərək müasir formaya düşməsinə tarixi ardıcılıqla, müxtəlif sistemli dillər kontekstində təhlil və tədqiq edən prof. Məmmədli Qıpçaq türk dillərindəki saylar və say sisteminin özünəməxsus cəhətləri haqqında mövcud elmi fikirləri ümümləşdirmiş, onların leksik-semantik və qrammatik məna həddlərini dəqiqləşdirmiş, etimoloji izahlarını vermişdir².

B.A.Serebrennikov türk dillərində say sistemindən bəhs edərkən qədim finuqor xalqları ilə müqayisədə türklərin daha mükəmməl say sistemi olduğunu, qədim türklərdə yüz və min saylarının özlərinə məxsus adları olduğunu qeyd edir³.

Ümumiyyətlə, qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənən say bildirən sözləri miqdar, sıra, toplu, bölüşdürmə sayları olaraq dörd qrupa ayırmaq olar. Prototürkdə işlənən say bildirən sözlər, əsasən, aşağıdakılardır: *bi:r/pi:r-bir, ikki/əki/eki-iki, üç, tö:rt-dörd/dört, bə:ş/be:ş/bel-beş, altı, ya:ti/yiti-yeddi/yedi, səkiz-səkkiz, tokiz-doqquz, o:n-on*.

Orxon-Yenisey və digər uygur abidələrinin dilində işlənən saylar əsas etibarilə bu abidənin dili üçün də səciyyəvi xarakter daşıyır. Qeyd edək ki, qədim türk

¹ Sodiqov Q. *Türkiy til tarixi*. Daşkənd: Toshkent Davlat Sharkshunoslik institutu, 2009, 368 s., s.164-165.

² Qıpçaq M. *Türk say sistemi*. Bakı, 1996; Qıpçaq M.D. *Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi*. (Tarixi-tipoloji tədqiqat). Bakı: 2000, 453 s.

³ Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. *Türk dillərinin tarixi müqayisəli qrammatikası*, Bakı: Səda. 2002. 380 s., s.163-164.

yazılı abidələrinin dilində on ədədinə qədər olan saylar müasir türk dillərində olduğu kimi işlənilsə də, sadə sayların birləşərək mürəkkəb saylar əmələ gətirməsi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Qədim türk yazılı abidələri üçün təkliyə onluğun artırılması (eki yegirmi-12, bir otuz-21), eləcə də onluq saydan sonra artıki sözünün əlavə edilməsi ilə düzələn sayları səciyyəvidir. Prof. Ə. Tanrıverdi də bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq yazılı abidələrin dilində işlənən sayları mənalara görə üç qrupa ayırır⁴.

Manixey dini məzmunlu "Xuastuanift" abidəsində, demək olar ki, sayların əksər növləri işlənmişdir. Abidədə işlənən sayları aşağıdakı mənə qrupları üzrə bölmək olar:

1. *Miqdar sayları;*
2. *Sıra sayları;*
3. *Numerativlər.*

Miqdar sayları. Aid olduğu sözün konkret miqdarını və kəmiyyətini bildirən saylar dini məzmunlu bu abidənin dilində geniş yer tutur. Abidədə işlənən bu tip saylar, əsasən, sadə və tərkibi olmaqla iki qrupa ayrılır:

Sadə saylar. Abidənin dilində sadə saylar öz tutumuna görə əsas yerdə dayanır. Birinci onluğa daxil olan saylar abidənin dilində aşağıdakı şəkildə işlənmişdir:

bir "1" (Chuast^{St.P}, 32)⁵; iqi "2" (Chuast^{St.P}, 32); üç "3" (Chuast^{St.P}, 88); tört "4" (Chuast^{St.P}, 33); bis "5" (Chuast^{St.P}, 32); altı "6" (Chuast^{St.P}, 40); yiti "7" (Chuast^{St.P}, 108); səkiz, səqiz "8" (Chuast^{St.P}, 76); toquz "9" (Chuast^{St.P}, 86); "on" (Chuast^{St.P}, 41).

Bu saylar abidədə müxtəlif fonetik variantlarda işlənmişdir. Məsələn, iki sayı *-iqi-eki* şəklində, beş sayı *beş, biş* formasında işlənmişdir.

Qədim göytürk abidələrində olduğu kimi, qədim uyğur dilinin nümunəsi olan "Xuastuanift" abidəsində də onluq, yüzlük və minlik saylara aid nümunələrə rast gəlinir: iyirmi sayı abidədə *yigirmi* (Chuast^{St.P}, 114); *yegirmi* (Chuast^{St.P}, 127); *qırx* sayı *kırık* (Chuast^{St.P}, 18), *otuz* sayı *otuz* (Chuast^{St.P}, 115), *əlli* sayı *elig* (Chuast^{St.P}, 114) şəklində işlənmişdir.

Abidədə miqdar sayları içərisində ən böyük rəqəm "tümən" sözü ilə ifadə olunmuşdur. *Tümən* sözü abidədə bir dəfə tərkibi saylarda işlənmişdir və Orxon-Yenisey abidələrinin dilindəki forma ilə eynidir: *Yüz artıki kırık tümen* (Chuast^{St.P}).

"Tümən" sözü türk yazılı abidələrinin dilində, ümumiyyətlə, türk say sisteminə "on min" sayını ifadə edir. Bəzi abidələrdə *tümən* sözünün müəyyən bir dəstə, bölmə (müəyyən olunmuş say tərkibində) mənası ifadə edən kəlmə kimi iş-

⁴ Tanrıverdi.Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: 2012, 464 s., s.248-258

⁵ Chuastuanit, das bussgebet der Manichäer, hrsg. undübers. von W. Radloff. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen akademie der wissenschaften, 1909;

lənması belə fikirlərə səbəb olur ki, *tümən* sözü türk say sistemində sayın bir növünü deyil, hərbi termini ifadə edir. Lakin nümunələr göstərir ki, qədim türk mətnlərində *tümən* sözündən sadəcə sayın bir növü kimi istifadə edilmişdir. A.M.Şerbak da *tümən* sözünün bir say kimi çox qədim köklərə malik olduğunu, kök dil səviyyəsində işləndiyini qeyd edir⁶. "Xuastuanift"də bir dəfə işlənən *tümən* sözü say kimi çıxış etmişdir.

Tərkibi və ya düzəltmə saylar. Qədim türkcədə sadə miqdar sayları ilə yanaşı tərkibi saylar da xüsusi yer tutur. Tərkibi saylar, əsasən, sadə miqdar saylarının tərkib halında birləşməsindən yaranmışdır. Qədim türk mətnlərində işlənən tərkibi sayların əmələ gəlmə yolu müasir türk dillərindən fərqlənən orijinal üsulla həyata keçirilmişdir. Məlum olduğu kimi, müasir türk dillərində onluq və təkliyin birləşməsindən yaranan müəkkəb saylarda əvvəl onluq, sonra təklik gəlir. Bu mənada qədim türk yazılarının, o cümlədən bizim tədqiq etdiyimiz "Xuastuanift" abidəsinin dilində işlənən tərkibi saylarda onluqlarla təklidlərin sıralanması fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Abidələrin dilində müasir türk dillərinin əksinə olaraq, təklidlər əvvəldə, təkliyin aid olduğu deyil, sonrakı onluq isə sonra gəlir. Bu tip tərkibi saylara aşağıdakı nümunələri misal göstərə bilərik:

İki yiqirmi "12" (Chuast^{St.P}, 172); iqi kırık tisin "32 dişin" (Chuast^{St.P}, 138).

Bu cür saylarda təkliddən sonra gələn say özünə doğru hesablama anlayışı ifadə edir.

Tərkibi sayların göstərilən üsulla ifadə olunmasına Orxon-Yenisey abidələrinin və başqa qədim türk abidələrinin dilində də rast gəlinir. Bu sayların fonetik quruluşunda, demək olar ki, ciddi fərq yoxdur: *beş yetmiş "65" (Ongin, 4); yeti yiqirmi "17" (KT §.11), eki otuz "22" (BX §.25), üç otuz "23" (Ton., 19) və s.*

Abidələrdə işlənən tərkibi saylar başqa bir üsulla da düzəlmişdir. Belə ki, ondan yuxarı olan tərkibi saylarda onluqlar və ya yüzlüklər əvvəldə, təklidlər və ya onluqlar isə sonra gəlir. Lakin bu zaman onluqlarla təklidlər arasına (yüzlüklərlə onluqlar arasına) *artuki* sözü artırılır. Onu da qeyd edək ki, bu cür tərkibi say əmələgətirmə üsulu uyğur abidələrinin dilində işlənsə də, Orxon-Yenisey abidələrindən fərqli olaraq, əsasən, yüzlüklərlə onluqların birləşməsi zamanı istifadə olunmuşdur. "Xuastuanift" abidəsində bu cür say növünə bir nümunədə rast gəldik: *yüz artuki kırık tümən (on dörd min) - (Chuast^{St.P}).*

Abidələrin dilindəki tərkibi sayların düzgün oxunması alman alimi V.Banqın adı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, türk say sistemi müəyyən mərhələlərlə inkişaf edərək bu günkü sabit tərkibə malik olmuşdur. Türk sayımının köhnə sisteminin yenisi ilə əvəzlənməsini M.Qıpçaq dil tipinin dəyişməsi ilə əlaqələndirir⁷. Türkoğlu ədəbiyyatda türk say sistemindəki bu dəyişikliyin, əsasən, VIII-XI əsrlər arası zaman dönməsində baş verdiyini qəbul edirlər. "Artuki" sözünün bu sistemlər arasındakı ke-

⁶ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя), Ленинград: 1977, 188s., s.140-142

⁷ Qıpçaq M.D. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. (Tərxivi-tipoloji tədqiqat). Bakı: "Elm", 2000, 453 s., s.69-71

çid mərhələdə işlək olduğunu qəbul etsək və bu tip say birləşməsinin “Xuastuanift” abidəsinin dilində işlənmə tezliyini nəzərə alsaq, onda bu dini abidənin hələ VII-VIII əsrlərə qədər yazıldığını bir daha yəqin etmiş olarıq.

Sıra sayları. Sayların ikinci bir növü sıra saylardır. Bu sayların yaranma üsulu, qrammatik göstəriciləri ümumi türkcənin malik olduğu qrammatik normalar əsasında formalaşmışdır. Başqa türk abidələrində olduğu kimi, “Xuastuanift” abidəsinin dilində də sıra sayları, əsasən, miqdar saylarının sonuna *-inç, -inç, -nç* şəkliçilərini artırmaq yolu ilə düzəlmişdir:

üçünç “üçüncü” (Chuast^{St.P},33); *törtünç “dördüncü”* (Chuast^{St.P},34); *bisinç “beşinci”* (Chuast^{St.P},32); *altınç “altıncı”* (Chuast^{St.P},40); *yitinç “yeddiinci”* (Chuast^{St.P},54); *sekizinç “səkkizinci”* (Chuast^{St.P},69); *tokuzunç “doqquzuncu”* (Chuast^{St.P},86); *onunç “onuncu”* (Chuast^{St.P},94)

Abidənin dilində işlənən sıra saylarının yazılışında fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur ki, bu da bəzən miqdar sayına atırılan *-inç, -inç* şəkliçilərinin yazıda ayrılıqda göstərilməsidir.

Abidədə sıra saylarının ifadə olunmasında ikinci fərqli xüsusiyyət “bir” sayının heç bir şəkilçi qəbul etmədən sıra sayı bildirməsidir. Məsələn: *bir tıntura tenqri “birinci yel, yüngül külək (“meh” –Q.V.) tanrısı”* (Chuast^{St.P},29); *bir iqi adaklığ “birinci iki ayaqlı”* (Chuast^{St.P},32); *bir emrənməğ “birinci sevgi”* (Chuast^{St.P},80).

Abidənin dilində sıra sayını bildirmək üçün istifadə edilən şəkliçilərdən biri də *-nti* morfemidir. Bu şəkliçi ancaq “iki” miqdar sayına artırılır və sıra sayı əmələ gətirir: *ikinti dörd butluğ “ikinci dörd qıç”* (Chuast^{St.P},32); *ikinti kirtkünmək “ikinci inanmaq, inam”*.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları. Bildiyimiz kimi, qeyri-müəyyən miqdar sayları əşyanın konkret miqdarını bildirmir. Müasir türk dillərində işlənən az, çox, xeyli, çoxluca, bir neçə, onlarca, yüzlərcə və s. sözlər qeyri-müəyyən miqdar sayları hesab olunur. Araşdırmalar göstərir ki, bu tip saylar öz intensivliyi və rəngarəngliyi ilə qədim və orta əsr türk yazılı abidələrinin dili üçün də səciyyəvidir. Qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edən saylar “Xuastuanift” abidəsinin dilində az işlənsə də, nümunələrinə rast gəlmək olar: *üküş yavlak “çox pislik”* (Chuast^B,91); *nəçə üküş/üküş tınlığ “nə qədər çox canlı”* (Chuast^B,47).

Abidənin dilində kəmiyyət anlayışı həm də digər yazılı abidələrin dilində olduğu kimi qoşa sözlər və ya təkrarlar vasitəsilə əks olunmuşdur: *adruk-adruk “addım-addım”* (Chuast^B); *inili-eçili “böyüklü-küçüklü”* (Chuast^B). Bu tip saylar bəzən bölüşdürmə, paylama sayları kimi də təhlil olunur.

N.K.Dmitriyev təkrar və ya qoşa sözlərin də türk dillərində kəmiyyət anlayışının ən qədim ifadə forması olduğunu qeyd edir⁸ (5.).

⁸ Дмитриев Н.К. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Категория числа. Издательство Академии Наук СССР, -том 2, Москва: 1956, 336 с., с.73

Numerativ sözlər. Saylardan sonra gəlib, onların mənasını daha da dəqiq-ləşdirən numerativ sözlərin işlənmə dairəsi qədim türk abidələrinin hər birində müxtəlif səviyyədədir. Qədim uyğur abidəsi olan "Xuastuanift" in dilində də bu çür numerativ sözlərdən istifadə olunmuşdur: *on kat gög "on qat göy" (Chuast^L, 56); sekiz kat yir "səkkiz qat yer" (Chuast^L, 57); on türlük yazukta "on cür günahdan" (Chuast^L, 42); bis türlük otka "beş cür. növ ota" (Chuast^L 50).*

Abidədə numerativ sözlərdən ən çox işlək olanı "türlük/türlük" sözüdür.

Türk dillərinin qrammatik quruluşuna dair yazılan bəzi tədqiqat əsərlərində say "kasıb" bir nitq hissəsi kimi xarakterizə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif məzmunlu türk yazılı abidələrinin və orta əsrlərdə qələmə alınmış türkdilli əsərlərin dilində işlənən saylar və say bildirən sözlər kəmiyyət, miqdar, sıra və s. anlamlarla yanaşı, həm də rəmzi mənalarda və emosional-ekspressiv-funksional çarlıqlar nümayiş etdirmişdir. Dilin tarixi inkişafı boyu bəzi dəyişikliklər baş versə də, əksər saylar, say bildirən sözlər və numerativlər müasir türk dillərində öz ilkin fonetik qabığını və lüğəvi mənasını qoruyub saxlamışdır. Təkcə "Xuastuanift" abidəsinin dilində işlənən sayların işlənmə tezliyi, qrammatik funksionallığı, leksik müxtəlifliyi bu nitq hissəsinin türk dil sistemində qədim bir tarixə, xüsusi bir tutuma, ekspressivliyə, stilistik və qrammatik funksionallığa malik olduğunu sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Chuastuanift. Ein sündenbekenntnis der Manichaischen audiores. Gefunden in Turfan (Chinesisch - Turkistan). Le Coq A.von, Müller F.W.K. Jahre: Reimer in Komm, 1911.
2. Chuastuanit, das bussgebet der Manichäer, hrsg. undübers. von W. Radloff. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen akademie der wissenschaften, 1909;
3. Qıpçaq M.D. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. (Tarixi-tipoloji tədqiqat). Bakı: 2000.
4. Qıpçaq M.D. Türk say sistemi. Bakı, Yazıcı: 1996.
5. Nachträge zum Chuastuanit (Chuastuanvt), Radloff W.W., dem Bussgebete der Manichäer (Hörer)," *İzvestiya Imperatorskoi Akademii Nauk/Bulletin de l'Academie imperiale des sciences (de St.-Petersbourg)*, 6th ser., 5, 2, no. 12, 1911.
6. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin tarixi müqayisəli qrammatikası, Bakı: Səda, 2002.
7. Sədiqov Q. Türkiy Til Tarixi. Təşkənt: Təşkənt Dəvlət Şarkşunoslik İnstitutu, 2009.
8. Дмитриев Н.К. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Категория числа. Изд.-во АН ССР, -Т. 2., М.: 1956.
9. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя), Ленинград: 1977.